

♦ Axtarışlar, tapıntılar

MƏBUSLUQDAN MƏHBƏSƏDƏK

Hacı Kərim Sanılı

MƏBUSLUQDAN MƏHBƏSƏDƏK (Hacı Kərim Sanılı)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlament (Məclisi-Məbusan) üzvü, ictimai-siyasi xadim, görkəmli pedaqoq, şair Hacı Kərim Sanılı poetik yaradıcılığında milli-mənəvi dəyərlərə, dil sadəliyinə, obrazlılığa önəm verən, vətəni, onun təbiətini, dağlarını, cəsur, mərd, mübariz insanlarını tərənnüm edən, təhsil, mədəniyyət sahəsində xüsusi xidmətləri olan istedadlı sənətkardır.

Hacı Kərim Sanılı 1876-cı ildə Qazax qəzasının Çaylı-Kəsəmən kəndində Kərbəlayi Hüseynin ailəsində anadan olmuş,* ibtidai təhsilini mollaxanada almış, Qori Müəllimlər Seminariyasını (1893-1898) bitirmişdir. O, müəllimlik fəaliyyətini Zəngəzurun Xaçmaz kəndindən başlamış, Gəncə şəhərində davam etdirmişdir. H.K.Sanılı 1902-ci ildə Gəncədə Rus-müsəlman qız məktəbi açmağa nail olmuş, lakin iki ildən sonra dindarların təhdidi və təkidi ilə müəllimlik fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdır. Hacı Kərim bir müddət Qazaxın Poylu, Dağ Kəsəmən kəndlərində müəllim, sonra isə məktəb müdiri vəzifəsində (1905-1918) çalışmışdır. H.K.Sanılının 1918-ci ildə Qazax Müəllimlər Seminariyası üçün binanın xeyriyyəçi Məşədi İbrahimin yardımı ilə alaraq Firidun bəy Köçəriliyə təhvil verilməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur.

* Qeyd: H.K.Sanılının müxtəlif mənbələrdə doğum tarixi fərqli göstərilir. Tədqiqatçı-alim Cəlal Qasımov H.K.Sanılının doğum tarixini onun 1924-cü ildə özü yazdığı tərcümeyi-halına və pasportuna əsasən 1876-cı il olduğunu dəqiqləşdirmiş və biz də bu tarixi mötəbər hesab edirik – A.R.

O, 1918-ci ildə Qazax qəzasının general-qubernatoru vəzifəsini bir müddət icra etmiş, həmin ilin dekabr ayından Cümhuriyyət Parlamentinin üzvü seçilmiş, məclisdə Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi “Sosialistlər Fraksiyası”nın tərkibində fəaliyyət göstərmişdir.

Cümhuriyyətin bolşeviklər tərəfindən hərbi işğalından sonra H.K.Sanlı sovetləşmiş Azərbaycanın Gəncə mahalı üzrə Fövqəladə Komissiyasına işə qəbul edilmiş, iki aydan sonra işdən çıxarılmışdır. Şair, həyatının ən gənc, yaradıcılığının ən coşğun çağında, ümidlərinin pöhrələndiyi, arzularının çiçəkləndiyi bir zamanda sovet repressiyasının amansız təqiblərinə məruz qalmışdır. Hacı Kərim 1921-ci ildə həbs olunmuş və iki aydan sonra yenidən azad edilmişdir. 1922-ci il 15 aprelə təkrar həbs olunsada, Az.MİK-in sədri S.Ağamalıoğlunun Az.FK-ya müraciəti əsasında H.K.Sanlı Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə göndərilmişdir. O, 1924-cü ildə “Böyüklər üçün əlifba kitabı” hazırlamış və nəşr etdirmiş, təkmilləşdirdiyi “Türk əlifbası” dərsliyi 1927-1930-cu illərdə dəfələrlə böyük tirajlarla çap olunmuşdur.

Hacı Kərim 1924-cü il 13 sentyabrda Az.FK tərəfindən yenidən tutularaq haqqında cinayət işi açılır. Yazdığı şikayət ərizələrinə baxılmır, onu Sovet quruluşunun əleyhinə işləməkdə, qaçaqlarla, qolçomaqlarla əlaqə saxlamaqda günahlandırır. H.K.Sanlı Az.FK sədri M.C.Bağirova ünvanladığı 15 noyabr tarixli ərizəsində yazırdı: “Mən Sovet hökumətinin əleyhinə işləmirəm. Əksinə, Müsavat dövründə mən öz “Mahnılar”ımla Azərbaycan kəndlilərinin dərdinə ağlamışam. Çox təəssüf edirəm ki, Ağamalıoğlu, Qarayev, Bünyadzadə və s. 1919-1920-ci illərdə mənim fəhlə klubunda oxunan şeirlərimi unutmuşlar” (Hacı Kərim Sanılı. DTX Arxivi. İstintaq işi. PR-№ 20888, 1924, vərəq-28).

H.K.Sanlı 1924-cü il 2 dekabrda istintaqa verdiyi ifadəsində işə bildirirdi: “1905-ci ildə Qazax türməsinə – 1 ay, 1918-ci ildə Gəncə türməsinə – 4 ay, 1920-ci ildə yenə orada – 2 ay, 1921-ci ildə 7 nömrəli xüsusi şöbədə – 2 ay, 1922-ci ildə Qazaxda – 50 gün həbsdə olmuşam” (yenə orada).

H.K.Sanlıya 1924-cü il 20 dekabr tarixində Rusiyaya 5 il müddətinə sürgün cəzası verilsə də, 9 aydan sonra qərar ləğv olunaraq “müttəhim” 1926-cı ilin yanvar ayında azad edilmişdir.

Hacı Kərim Sanılı 1937-ci il 4 iyun tarixində 7-ci, həm də sonuncu dəfə həbs olunmuş, axtarış zamanı evindən şəxsi sənədləri, məktubları, 13 ümumi dəftər əlyazması, “Yeni şərqilər” və “Şeytan əməli” kitabları müsadirə edilmişdir. Haqqında DTX-də PR – № 25606 sayılı istintaq işi açılmış, əsərlərinin mövzusu onu günahlandırmaq üçün əsas qaynaq kimi istifadə olunmuşdu. Müstəntiq “Namus davası”nın motivlərinə əsasən Sanılını “Əksinqilabi, qolçomaq və millətçi mövqedə” dayanmaqda suçlayırdı. Bir aylıq işgəncələrdən sonra Hacı Kərimin müqaviməti sındırılır. O müstəntiqin uydurduğu bütün ittihamları “etiraf” etməyə məcbur olur. Amansız işgəncələrə, vəhşiliklərə dözməyə təqəti qalmır. Səhhətində ciddi problemlər yaranır, aramsız işgəncələr Hacı Kərim Sanılının 1937-ci il 16 sentyabr tarixində vəfatı ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycanın görkəmli ədiblərindən Mir Cəlal Paşayev, İlyas Əfəndiyev, Məmməd Arif və Bəxtiyar Vahabzadənin 18 may 1957-ci il tarixli müraciətləri ilə Hacı Kərim Sanılıya bəraət verilməsi haqqında məsələ qaldırılmış, 12 iyun 1957-ci ildə müvafiq qurumlar tərəfindən işində cinayət tərkibi olmadığına görə şairə bəraət verilmişdir. Şair, pedaqoq, parlamentin üzvü Hacı Kərim Sanılının “Yeni şərqilər. Mahnılar” (Hacı Kərim Sanılı. DTX Arxivi. İstintaq işi. PR-№ 20888, 1924, vərəq-28) adlı ilk şeirlər toplusu Cümhuriyyət dönməsində – 1919-cu ildə “Novruz” mətbəəsində nəşr olunmuşdur).

Topluda yer alan şeirlərin bir qismi yeni yazılsa da, bəzilərinin şairin müəllim işlədiyi dövnlərdə şagirdlər üçün qələmə alındığı, onlarda oxu vərdislərini inkişaf etdirmək, vətəni, xalqı, təbiəti sevdirmək məqsədi daşdığı bəlli olur. Kitabda “Başlıqlar”dan sonra “ön söz” əvəzi olaraq “Qabaq söz” nəzmlə verilmişdir:

*Söylədigim Azərbaycan dilidir,
Mən dərdigim öz vətənimin gülüdür,
Bu çaldığım el sazının telidir,
Gərək səsi ürəkləri oynada...*

*Mən bilirəm, eşidəndə bu dili,
Çırpınacaq Azərbaycan bülbülü,
Dindirəcək öz dilində o gülü,
Açılacaq şirin söhbət ortada.*

Hacı Kərim Sanılı Cümhuriyyət dövründə “Azərbaycan dili” söz birləşməsini ehtimal ki, ilk dəfə yazıya, poeziyaya gətirən ədiblərdən, şairlərdən biridir. Şair bu şeirində doğma dilimizə sevgisini, məhəbbətini səmimi poetik duyğularla ifadə etmiş, yad, özgə dillərə münasibətini açıq bildirmişdir. “Vətənimin gülü”, “el sazının teli”, “Azərbaycan bülbülü” və s. qızılgül qoxulu, milli ruhlu, bahar tərəvətli içdən gələn ifadələr vətənə, sənətə sonsuz sevginin bariz tərənnümü idi.

Ədibin poeziya toplusunda ikinci yer alan, on bənddən ibarət olan “Azərbaycan” şeiridir. Vətənin əsrarəngiz gözəllikləri, tükənməz təbii sərvətləri, yaşıl ormanları, durna gözlü bulaqları, sıldırım qayaları, bəhri Xəzəri bənzərsiz bir coşğu ilə vəsf edilmişdir:

*Dağlarının başı qarlı,
Sənəsi yaşıl ormanlı,
Dərələri şirin narlı,
Azərbaycan, Azərbaycan...*

*Durna gözlü bulaqların,
Cənnət kimi yaylaqların,
Geniş, geniş otlaqların,
Azərbaycan, Azərbaycan...*

*Qayaların əlvan mərmər,
Belində var qızıl kəmər,
Bir yanında bəhri-Xəzər,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğunun eyniadlı məşhur şeirində Hacı Kərim Sanılıdan bəhrələndiyi, hətta onun bəzi misralarını təkrar etdiyi açıq müşahidə olunur. Bu şeirin yanlış olaraq istiqlal şairi Əhməd Cavadın 1992-ci ildən sonra nəşr olunan kitablarına mötəbər əsas göstərilmədən tərtibçilər tərəfindən davamlı olaraq daxil edilməsi narahatçılıq yaratmaya və təəccüb doğurmaya bilməz.

Hacı Kərim Sanılının “Yeni şərqlər. Mahnılar” kitabında maraqla oxunan əsərlərdən biri də “Müsavətin başçısı Məhəmməd Əmin ilə sosialistlərin lideri Ağamalioğlunun Parlamentdə deyişmələri” adlı mənzuməsidir. Parlamentdə baş verən mübahisə və müzakirələri nəzmə çəkən şair şeirinə yumoristik ovqat qatmış, Cümhuriyyətin taleyinə firqə liderlərinin fərqli yanaşdığını dilə gətirmişdir.

“Deyişmələr”i akademik Nizami Cəfərov “525-ci qəzet”in oxucularına təqdim edərək düşüncələrini paylaşdı: “Hacı Kərim Sanılı xalq adamı idi, öz xalqının övladlarını da Məhəmməd Əmindən az istəmirdi, ancaq təbii ki, onun romantik-metafizik səviyyədə olsa da, milli dövlətçilik təsəvvürü yox idi. Ona elə gəlirdi ki, dünyadakı bütün insanların bir ananın övladları olması barədəki fikirdən doğru heç nə ola bilməz. Və əlbəttə, öz-özlüyündə tamamilə məqbul (və humanist!) olan bu mövqe, təəssüf ki, nəinki o illərdə, hətta dünyanın (və bəşəriyyətin) xeyli böyük təkamül yolu keçdiyi bizim günlərdə də mübahisəsiz qəbul edilmir...” (Nizami Cəfərov. Hacı Kərim Sanılının Məclisi-Məbusan “deyişmə”ləri. – Bakı: “525-ci qəzet”. 20.07.2017).

Hacı Kərimin vətənpərvərlik ruhunda yazdığı və topluya daxil etdiyi əsgəri şərqlərindən biri də “Marş” adlı əsəridir. Hərbi xidmətə könüllü gedən gənclərə “Ey qalın ormanın körpə aslanı” – deyib onları ruhlandıraraq vətənin müdafiəsinə çağırır, “Bu vətən sizlərin köhnə yurduudur” – xatırlatması ilə müqəddəs borcun, məsuliyyət hissinin böyük olduğunu vurğulayır, əsarətlə, işgalla, zülmə heç bir zaman barışmamağı tövsiyə edirdi:

*Azəri türkləri qoyma düşməni,
O gələ bizləri eyləyə əsir!
Yüz tənə, zülmü ilə əzgilər səni
Həm dilin, adətin etdilər həqir!*

Hacı Kərim Sanılının “Yeni şərqlər. Mahnılar” kitabında “Üçcə milyon”, “Marş”, “Ər və arvad”, “Parlamentdə deyişmə (tapmaca)”, “Fəhlələr”, “Könüllü orduya”, “Qovğadan qabaq”, “Qovğadan sonra”, “Vaiz və kəndli”, “Koroğlu” şeirləri də yer almışdır. Sonuncu şeirdə müstəqil Azərbaycanın taleyindən nigarançılıq, onun əleyhdarlarına, düşmənlərinə qarşı kin, nifrət hissi, mübarizə yangısı duyulmaqdadır:

*Azərbaycan azadlığın sevənlər,
At minib meydanə sallanmalıdır.
Açılmış bu gülə: "Solsun!" – deyənlər,
Qırılıb hamısı odlanmalıdır.*

Sanılının gülə bənzətədiyi Cümhuriyyəti "soldurmaq" istəyənlər yadların saxta yalanlarına uydu, şirin vədlərinə aldandı, düşmən dəyirmanına su tökdü, işğalçı Qırmızı ordunu gənc, yeni quruculuq yoluna qədəm qoyan Cümhuriyyətin üzərinə çağırdı... və millətin tarixi faciəsinə, böyük fəlakətinə rəvac vermiş oldu.

Azərbaycanda sovetləşmənin ilk illərindən Hacı Kərim Sanılı dəfələrlə həbsə atılmış, ağır cinayətlərdə günahlandırılmışdır. Az.MİK-in sədri S.Ağamalıoğlunun köməkliyi ilə 1922-ci ildə növbəti həbsdən azad olunduqdan sonra Yeni Türk Əlifbası Komitəsinə göndərilmiş, "Böyükələr üçün əlifba kitabı" (1924), "Türk əlifbası" (1927), "Üçüncü il" (1929-1930) dərslikləri dəfələrlə böyük tirajlarla nəşr edilmiş, savadsızlığın aradan qaldırılmasında, maarifçilik prosesinin sürətləndirilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Hacı Kərim 1927-1930-cu illərdə yenidən bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olmağa başlamış, yeni-yeni əsərlər yaratmışdır. H.K.Sanılının "Kəndimiz və Aran köçü" (1927), "Dəli öküz. Şeirlər" (1927), "Namus davası" (şeirlə tarixi hekayə. 1927), "Turut qaçaqları" (1935) adlı kitabları Əli Məhzun, Mehdi Hüseyn və Əhməd Cavad kimi görkəmli söz ustalarının redaktəsi ilə nəşr edilmişdir.

Hacı Kərim Sanılının 1927-ci ildə Əli Məhzunun redaktorluğu ilə "Azərnəşr" tərəfindən çap olunmuş "Kəndimiz və Aran köçü" kitabı sərlövhəsindən də göründüyü kimi iki hissədən ibarətdir. "Kəndimiz" lirik poeması "Kəndə doğru", "Təklif" və "Dilək" adlı poetik parçalardan ibarətdir.

Şair "Kəndimiz" adlı poemasında doğulub boya-başa çatdığı bölgəni vəsf edərək yazırdı:

*İstəmirəm gedəm çox da uzağa,
Qoy aparım səni əvvəl Qazağa.
Bizim kəndi sez, orada dolanın,
Sözlərimə tamam-kamal inanın.
Kəndimizdir bizim "Çaylı Kəsəmə",
O yerdə gəlmişəm bu dünyaya mən.*

Şair avtobioqrafik əsərində doğulduğu kəndin təbiətini, gözəl mənzərələrini, insanların tərənnüm etməklə yanaşı, onun problemlərini, köndələn yönümlü xüsusiyyətlərini də bütün rəngarəngliyi, səmimiyyəti ilə poeziyaya gətirmişdir. "Kəndlərimizin bölük-bölük olması / Beş ev, on ev bir dərədə qalması" Hacı Kərim Sanılını ciddi narahat edən, onu qayğılandıran müşkül məsələlərdən idi. Şairin fikrincə, insanların maddi çətinliklər çəkməsi, gün-güzəran qura bilməməsi birgəliyin, kollektivçiliyin zəifliyindən, yoxluğundan qidalanır. O, kəndin çatışmazlıqlarını sadalayanda ictimai binanın yoxluğu, suyun, hamamın olmamasını, yolların bərbad vəziyyətə

düşməsinə, işıqların yanmaması və s. nöqsanları qabartdıqdan sonra da belə qənaətə gəlir ki, “Saymaq ilə kəm-kəsrimiz tükənməz.”

Amma H.K.Sanılının poeziyasında bədbin ruh ötürür. Yaradıcılığında satirik kəsər, tənqidi üslub, yumoristik yanaşma tərzü üstünlük təşkil etdiyi kimi, kənd həyatının ecazkar, cazibədar mənzərəsini obrazlı yaratmaq, real boyalarla inandırıcı təsvir etmək kimi güclü müşahidə qabiliyyətinə malik olması da danılmaz bədii həqiqətdir. “Kəndimiz” poemasında olduğu kimi:

*Bağında almalar sarı, qırmızı,
Sərin bulaqların durnalar gözü,
Çəkir həsrətini behiştin özü,
Şamaması xırda xallı kəndimiz!
Gözə bənzər üzümlərin giləsi,
Dadlıdır ənciri, sarı iydəsi,
Qırmızı narların əziz ölkəsi,
Bal armudlu, turş zoğallı kəndimiz!*

“Kəndimiz” poemasında birgəyaşayışa, kollektiv təsərrüfata çağırışlar zəif eşidilsə də, aydın duyulmaqdadır. Kənd həyatının epik mənzərələrini böyük sənətkarlıqla yaratmağı bacardığı üçün 1920-1930-cu illərin bəzi “marksist tənqidçi”ləri Hacı Kərim Sanılını “kənd şairi”, “yeni kəndin tərənnümçüsü” adlandırırdılar.

Müəllifin eyni kitabda dərc olunmuş ikinci əsəri on yeddi poetik parçadan ibarət olan “Aran köçü”dür. Hacı Kərim Sanılının bu poeması tərəkmə həyat tərzinin etnoqrafik yönünü, laylarına işıq salınan çoxqatlı lövhələri, polifonik çalarlara malik mənzərələri özündə təcəssüm etdirir. Şair poemadakı poetik parçaları belə sıralamışdır: “Qoyun yuyulan”, “Qırxın”, “Köç tadarükü”, “Qaynar”, “Nehrə”, “Qəbirüstü”, “Pir dağı”, “Köç axşamı”, “Şəfəqqarısan”, “Yakışma”, “Bəzək”, “Atlar yəhərlənir”, “Çoban”, “Düşərgə”, “Arabalar dolur”, “Köç sürülür” və “Cədir” (layiq) adlı sərlövhələrdən ibarətdir.

“Aran köçü”nün “Köç tadarükü” poetik parçasında bu gün özləri kimi adları da arxaıqlaşan, unudulan məişət əşyalarının poemada xatırlanması, vurğulanması nə qədər duyğusal, həyəcanlı mənzərədir. Ulu babalarımızdan, nənələrimizdən tarixi yadigar olaraq nəsildən-nəslə keçib gələn milli məişət adları xalqımızın mədəni sərvətidir. “Köç tadarükü” bütün ənənəvi elementləri, atribusiyaları ilə mükəmməl bir simfoniyanı xatırladır. Hər şey yerli-yerində olmalı, köçərkən gərək sadədən sərnəicəyə, iydən iynəyədək ən xırda məişət əşyaları yaddan çıxmamalı, unudulmamalıdır:

*Tədarüklər görüldü,
Çatıq, sicim örüldü,
Cəhrə, daraq söküldü,
Dükçə, yumaq çəkildi,
Buruqları yığdılar,*

*Kələfləri boğdular,
Örkənlərə doğanaq
Tikdi hərə bir sayaq.*

Heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin müəyyən bir qisminin öz sürülərini yayda yaylağa, qışda qışlağa aparması, tərəkəmə həyat tərzini yaşaması, özlərinə məxsus məişət alətlərinin, adət-ənənələrin, mətbəx mədəniyyətinin, hətta musiqinin, rəqsin yaranması və əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə keçərək yaşadılması klassik irsə bəslənən qədirşünaslıq nümunəsidir.

Tənqidçi Əli Nazim “El ədəbiyyatında təbiilik” adlı məqaləsində H.K.Sanılının “Aran köçü”nü yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Ədəbiyyatımızda xalqın saf, doğru, məsum, həssas və aşıq qəlbi çırpınır. Xalqın, avam camaatın, bilxassə kəndlilərin ruhu qeyri-təbiilikdən uzaqdır. Onların bütün ruhları mühitləri kimi təbii və safdır. Məsələn, Sanılının “Axşam”, “Sabah”, “Bəzək” şeirləri el ədəbiyyatının ən təbii bir ədəbiyyat olduğunu sübut etməzmi?” (Əli Nəzmi. El ədəbiyyatında təbiilik. – Bakı: “Yeni yol” qəzeti, 1924, 19 iyun).

H.K.Sanılının “Aran köçü” əsəri tərəkəmə həyat və məişət xüsusiyyətlərini, yaşam tərzini, məişət arxaizmlərini özündə poetik lövhələrlə təcəssüm etdirən etnoqrafik poemadır. Tərəkəmə insanının adət-ənənələri, məşğulluq yönələri ən incə və tipik cizgilər yüksək sənətkarlıqla verilmişdir. Bu əsər özündən sonra tərəkəmə həyat tərzindən bəhs edən poeziya nümunələrinə güclü təsir göstərmişdir.

Müəllifin “Namus davası” (1927) əsəri dövrün, zamanın ideoloji təsiri ilə yarandığı üçün tarixi hadisələrə yanlış, birtərəfli yozum verilmiş, xalqın keçmiş, qəhrəmanlıq səhifələri qeyri-obyektiv, reallıqdan uzaq şəkildə təqdim edilmişdir. Xalqını sevən, mədəniyyətinin tərəqqisinə çalışan, vətən uğrunda xarici düşmənlərlə qeyri-bərabər döyüşə cəsarətlə girişən, şərəf və ləyaqət uğrunda son damla qanınaqədər mübarizə aparan Gəncə xanını məişət intriqaları müstəvisində adı üzərinə kölgə salmaq nə müəllifə, nə də ədəbiyyata başucalıq gətirmir.

Hacı Kərim Sanılının “Zülmün sonu” (1927), “Novruz və Gülara” (1927) poemaları həcm etibarilə yığcam olmaqla yanaşı, aydın süjetə, mükəmməl struktura malik əsərlərdir. Hacı Kərimin şair Əli Məhzunla müştərək yazdığı “Meymun və ilan” (1927) təmsili uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Poemada Afrikanın çöllərində, cəngəlliklərində yaşayan vəhşi heyvanlardan, “krokodil”lərdən, fillərdən, aslanlardan, meymun və ilanlardan bəhs olunmuşdur.

Müəllifin “Turut qaçaqları” (1935) poemasında milli azadlıq ideyası ön plana çəkilərək müstəmləkə zülmünə, xaos, özbaşınalıq, ədalətsizliyə qarşı Əjdərin, Qurbanın, Osmanın, Nəbinin, Nağının barışmaz mübarizəsi poetik bir dil ilə canlandırılmışdır. Hacı Kərim bu son poemasında qaçaqçılıq hərəkatının köklərini, səbəblərini, mahiyyətini, qaçaqların həyat tərzini, psixologiyasını o qədər təsirli, inandırıcı təsvir etmişdir ki, 1937-ci il iyun ayında müstəntiq onu “Turut qaçaqları” əsərində ermənilərə, Şaumyana böhtan atmaqda ittiham edirdi.

Hacı Kərim Sanılı ictimai fəaliyyəti, maarifçi dünyagörüşü, demokratik düşüncələri ilə parlaq şəxsiyyət olmaqla yanaşı, onun milli kaloritə malik poeziyası, bütövlükdə zəngin ədəbi-bədii irsi çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının mənəvi sərvətidir.

Asif Rüstəmli

Filologiya elmləri doktoru, professor

“Azərbaycan” jurnalı, Bakı: 2025, №12, s. 140-145